

Radić nakon Radića: Stvaranje kulta heroja Stjepana Radića (1928.-1934.)

STIPICA GRGIĆ

Zagreb, Republika Hrvatska

Ovaj rad osvrnut će se na tri važna elementa u stvaranju kulta Stjepana Radića u razdoblju između proglašenja Šestosiječanjske diktature početkom 1929. pa do smrti kralja Aleksandra I. Karađorđevića krajem 1934. godine. Preko praćenje reakcija organa vlasti na posmrtno ostatke Stjepana Radića, planove vodstva Hrvatske seljačke stranke za izradu njegova mjesta memorije te kroz razne, većinom upotrebne, predmete s njegovim likom ili imenom očituje se uzdizanje mrtvog Radića do položaja nacionalnog vođemučenika koji je služio u nacionalno-integracijskim procesima koji su se tada odvijali unutar hrvatskoga naroda.

Ključne riječi: Stjepan Radić, Šestosiječanjska diktatura, politički simboli, nacionalna ideologija, kult heroja.

1. Nacionalna ideologija i neki njezini simboli

Ako prihvatimo danas raširenu definiciju nacije kao (zamišljene) zajednice ljudi koja dijeli svijest o kolektivnoj kulturi, prošlosti, jeziku i podrijetlu te o nacionalno-integracijskim procesima koji su se u nacijama počeli odigravati od kraja XVIII. stoljeća (te se još odigravaju), onda dolazimo i do pitanja uloge pojedinaca kao jednog od vezivnih elemenata nacija. Grobovi neznanih junaka pojedinih nacija svakako su zanimljiva tema, ali je ipak mnogo lakše istraživati osobe s imenom i prezimenom koje su prije smrti bili percipirane kao istaknuti pojedinci u narodu, da bi ih njihova smrt uzdigla do razine "svete osobe" u "panteonu" pojedine nacije. Nacionalni heroji tijekom svog života, ali i nakon njega, služe kao "kulturno ljepilo" koje veže razne sfere i interese pojedinaca ili grupacija unutar zajednice.¹ Jedan od istaknutih pojedinaca hrvatskoga nacionalnog panteona definitivno je Stjepan Radić, čijom će se osobnošću pozabaviti ovaj rad.

¹ Ben FALLAW, Samuel BRUNK, "Heroes and Their Cults in Modern Latin America", *Heroes and Hero Cults in Latin America*, Austin 2006., 3. U uvodnoj studiji Fallaw i Brunk ističu kako potencijalni nacionalni heroj, kako bi osvojio mjesto u nacionalno-kulturnom panteonu, mora imati više vještina poput velike hrabrosti, talenta i mnoge druge plemenite, pa čak i božanstvene osobine, ali ispred svega karizmu. *Isto*, 1.-2.

Stjepan Radić uspio se afirmirati kao predvodnik Hrvatske seljačke stranke (HSS) koja je, ako ne već za njegova života, onda sigurno nakon smrti, prerasla iz agrarne srednjoistočnoeuropske stranke u općehrvatski pokret.² Tako osobno nije bio opsjednut svojom ličnošću te je za života odbijao da ga se oslovljava “vođom”, ipak je nevoljko dopuštao razne manifestacije koje su slavile njegovu osobnost u smislu genija hrvatske nacije. Tako su se za života na zborovima uzvikivale razne parole njemu u čast, pisale su se pjesme koje su ga slavile, u dobroj se mjeri bezrezervno vjerovalo njegovim odlukama itd. U izvještaju veleposlanstva Velike Britanije o stanju u Jugoslaviji za godinu 1926. opisuje se kako je kult Radićeve ličnosti toliko jak da hrvatsko seljaštvo drži Radića polubožanstvom.³ Dana 14. kolovoza – dakle samo nekoliko dana nakon smrti svog osnivača i vođe – njegova je stranka, birajući novo rukovodstvo, na čelu s Vladkom Mačekom u prvoj točki svojih javnih zaključaka jasno naznačila kako “Stjepan Radić, Bogom dani Vođa hrvatskog naroda, svojom tjelesnom smrću nije prestao biti Narodni Vođa. Pošto je volio hrvatski narod preko Hrvatske Seljačke Stranke, kojoj je bio predsjednikom od njezina osnutka, naravno je, da i nakon tjelesne smrti ostaje njenim Predsjednikom.”⁴

Nadalje, u okviru politizacije hrvatskoga seljaštva u međuratnom razdoblju valja istaći čitav niz dana koji su slavljani poput blagdana: 10. veljače (smrt Antuna Radića), 15. veljače (umorstvo Matije Gupca), 11. lipnja (rođendan braće Radić; oba su rođena na isti dan, Antun 1868., a Stjepan 1871. godine), 20. lipnja (atentat u Narodnoj skupštini), 8. kolovoza (smrt Stjepana Radića). U svim ovim proslavama koje se, iz razumljivih razloga, nisu odvijale tijekom Šestosiječanjske diktature do smrti kralja Aleksandra, očituje se jaka ideološka komponenta, osobito ako u obzir uzmemo da su to bile javne proslave koje su se odvijale po propisima zacrtanima od strane kulturnih organizacija HSS-a, a za cilj su imale okupljanje većeg broja ljudi i stvaranje zajedništva.⁵

Okolnosti vezane uz smrt Stjepana Radića dovele su do toga da je u kolektivnom pamćenju, tj. shvaćanju hrvatskoga naroda postao jedna od glavnih mučeničkih figura nacionalne mitologije sve do naših dana.⁶ Onodobna prisjećanja na njegovu smrt puna su žaljenja za Radićevom osobom. “Umro je najveći Hrvat, umro je najveći hrvatski mučenik, umro je velikan duha i

² Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.*, Zagreb 1996., 12.

³ “[...] Radić, who is a kind of demi-god to the Croat peasantry.”, *Yugoslavia Political Diaries 1918-1965*, vol. 1 (1918-1926), London 1997., 702.

⁴ Ljubo BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, knj. 1., Zagreb 1974., 4.

⁵ Za bolje razumijevanje uloge blagdana u politizaciji hrvatskoga seljaštva u međuratnom razdoblju vidi Suzana LEČEK, “Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918-1941.”, *Hrvatska politika u dvadesetom stoljeću*, (ur. Ljubomir Antić), Zagreb 2006., 119.-143.

⁶ Za shvaćanje kako se u društvu stvara i organizira kolektivno pamćenje (sa sociološke perspektive) vidi Barbara A. MISZTAL, *Theories of Social Remembering*, Maidenhead – Philadelphia 2003. Autorica u knjizi naglašava da, iako je pamćenje pojedinaca unutar zajednice socijalno uvjetovano i organizirano, memorija pojedinca nikad nije u potpunosti standardizirana. *Isto*, 10.-11.

borbe.”⁷ I mase ljudi uključile su se odmah po smrti u žaljenje za svojim političkim vođom izvikujući u predvečerje 8. kolovoza 1928. godine po zagrebačkim ulicama: “Slava Stjepanu Radiću, slava vodji hrvatskog naroda, slava velikom mučeniku!”⁸ Čak su i njegovi politički neistomišljenici, poput Miroslava Krleže, nakon smrti počeli drugačije vrednovati njegove političke poteze te su mu priznavali da je “bio jedan od rijetkih političara, kome je bilo suđeno, da ga ponese elementarna simpatija jednog čitavog naroda punim jedrima do trijumfa i do apoteoze”.⁹ Stjepan Radić tako je nakon smrti postao idealnim “materijalom” za stvaranje kulta nacionalnog heroja.

Posmrtni ostaci velikih vođa, poput svetih osoba, često zauzimaju posebno mjesto u političkim ritualima (u punom smislu riječi ili samo alegorijski) koje vrše njihovi štovatelji. Takvo mitsko gledanje na određenu osobu i njezina svojevrsna kanonizacija od strane naroda, konstruiranjem nacionalnih heroja “izvlačenjem” njihovih osobnosti iz konteksta prijašnjih doba uz isticanje njihovih neumrlih vrlina, važno je sa stajališta animiranja nacionalnog duha te ga ne treba gledati s negativnim predznakom.¹⁰ Stoga je ovakvo štovanje postalo jedna od popularnijih tema novijih pristupa istraživanju političke povijesti te mu treba prići istraživanjem njegovih korijena, trajanja i opravdanosti. Što se tiče istraživanja Stjepana Radića u hrvatskoj historiografiji, možemo zaključiti da su njegov život i djelovanje prilično istraženi.¹¹ Radićevo je mučeništvo u razdoblju nakon njegove smrti, a osobito od sredine tridesetih godina XX. stoljeća, gotovo sigurno služilo u obrani hrvatskih nacionalnih ideala protiv tada nametanih te na loš način provedenih ideja južnoslavenskog političkog jedinstva nametanjem konstruirane jugoslavenske nacije. U paralelnoj borbi ovih dviju ideologija jedna je na svojoj strani imala legitimitet kao oficijelna državna ideja koja pomaže vlasti u toj istoj državi, dok se druga oblikovala kao jedna od zatomljenih ideja koja je jačala upravo zbog bespravnih postupaka tih istih vlasti te kao ostvarenje svih tada potisnutih hrvatskih nacionalnih (političkih, kulturnih, gospodarskih itd.) ideala.¹²

Ovaj članak pokušat će temeljem arhivske građe i novinskih članaka rekonstruirati pokušaj stvaranja i očuvanja kulta nacionalnog vođe i mučenika Stjepana Radića u razdoblju neposredno nakon njegove smrti, istražujući

⁷ *Najveći sin Hrvatske Stjepan Radić*, Zagreb 1928., 31.

⁸ *Isto*.

⁹ Miroslav KRLEŽA, “Stjepan Radić 8. VIII. 1928.”, *Književnik: Hrvatski književni mjesečnik*, god. I., br. 6, Zagreb 1928., 195.

¹⁰ Anthony D. SMITH, *Myths and Memories of the Nation*, New York 1999., 58.

¹¹ Među mnoštvom naslova ističu se povijesne sinteze u kojima su Radićev život i djelovanje detaljnije obrađeni: Mark BIONDICH, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the politics of mass mobilization, 1904-1928*, Toronto – Buffalo – London 2000.; Bosiljka JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić: Progoni, zatvori, suđenja, ubojstvo (1889.-1928.)*, Zagreb 2003.; Ivan MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1990.; Ivo PERIĆ, *Stjepan Radić 1871.-1928.*, Zagreb 2003. itd.

¹² Više o inovativnostima modernoga doba u procesima oblikovanja današnjih nacija u John HUTCHINSON, “Myth against myth: the nation as ethnic overlay”, *Nations and nationalism*, 10 (1/2), 2004., 109.-123.

njegova tri oblika: čuvanje Radićevih posmrtnih ostataka, planove za izradu njegova mjesta memorije te predmete s Radićevim likom. Stoga je ovaj rad pokušaj odgonetavanja kakvo je bilo nacionalno simboličko-ideološko značenje svih triju spomenutih sfera ovoga kulta te kako su organi državne vlasti reagirali na stvaranje ovog kulta i kako su ga njihove reakcije u konačnici oblikovale. Arhivska građa upotrijebljena u izradi rada potječe iz Hrvatskoga državnog arhiva (HDA), fonda Savska Banovina (SB), Upravno odjeljenje (UO), povjerljivi spisi te njegova nasljednika, fonda Savska Banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu (OU ODZ). Korištena novinska građa organizirana je najvećim dijelom oko tada najvažnijih hrvatskih dnevnih listova: *Jutarnjeg lista*, *Novosti*, *Obzora* itd.

2. Posmrtni ostaci Stjepana Radića i diktatura

Jedna od važnijih posljedica proglašenja autokratske Šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra I. Karađorđevića bila je zabrana rada svih političkih stranaka koje su se po ocjeni novoga režima do tada istakle u neplodonosnom radu za državni boljitak. Pritom ne treba smetnuti s uma da se režim nije zadovoljio zabranom rada političkih stranaka samo na proklamativnoj razini, nego im je represivnim metodama nastojao potpuno onemogućiti bilo kakvu djelatnost. Sami političari često su bili praćeni ili su završavali u zatvoru, a sve stranačke organizacije, čak i one potpuno nepolitičkog karaktera, zabranjivane su i "rasturane" pozivanjem na zakonske odredbe 7. člana tzv. Zakona o zaštiti države u kojem se, između ostalog, ne dopušta rad svim strankama i općenito udruženjima "koje nose obeležje versko ili plemensko".¹³ Pritom je ministar unutarnjih poslova imao pravo "odlučiti o ukidanju onih društava i ustanova čije je plemensko obilježje ili ime, cilj ili rad u suprotnosti s državnim i narodnim jedinstvom".¹⁴ Tako je za diktature raspuštena npr. *Seljačka sloga* kao najpoznatija kulturno-prosvjetna organizacija HSS-a, ali i neke jake organizacije koje nisu bile pod krilom iste stranke, poput *Hrvatskog sokola*, *Hrvatskog radiše*, *Saveza hrvatskih učiteljskih društava* itd. Ocjenjujući općenito razdoblje diktature, doista se može zaključiti kako su se organi vlasti oslanjali na već razvijeni sustav represije, ali su spremno prihvaćali i nove metode po kojima su "postojeći zakoni i drugi oblici onemogućavanja političke borbe pooštreni te strože i brutalnije primjenjivani, a doneseni su i novi propisi".¹⁵

Postupci režima nisu se zaustavljali na progonima pojedinaca, nego su se okomili i na jedan od glavnih ekonomskih motora HSS-a u dvadesetim godinama XX. stoljeća: Hrvatsku seljačku zadružnu banku (poznatiju pod nazivom

¹³ "Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi", *Kazneno zakonodavstvo*, knj. 1., Zagreb 1929., 367.

¹⁴ Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1992., 458

¹⁵ B. JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, Zagreb 2002., 42.

Selo-banka) preko koje je poslovala većina organizacija stranke.¹⁶ Već prije preuzimanja uprave nad bankom u svoje ruke organi vlasti su preko istražnih komisija u nekoliko navrata posjetili prostorije banke te su prije samog stečaja preko novina širili vijesti o neregularnom poslovanju i pronevjerama. Za ovakve postupke u poslovanju optužili su komandno poduzeće Seljačke banke, Glavnu zadrugu.¹⁷ Čak i prije proglašenja nelikvidnosti posebna komisija Ministarstva trgovine i industrije za pregled Hrvatske seljačke zadružne banke optužila je preko državne novinske agencije likvidacijski odbor banke da je uništavao dokaze koji su upućivali na krađe novca iz fonda banke. Zbog ovakvih optužbi klijenti su počeli dizati svoju ušteđevinu iz banke, što je dodatno pogoršalo njezin financijski status. Bivše HSS-ovsko vodstvo banke na čelu s potpredsjednikom stranke Josipom Predavcem bilo je optuženo da se sredstvima banke koristilo ne samo za rješavanje osobnih financijskih problema, nego i kao svojevrsnim "crnim fondom" za financiranje istaknutih stranačkih pojedinaca koje je režim percipirao opasnim za svoj opstanak, kao npr. Augusta Košutića i Jurja Krnjevića koji su tada bili u emigraciji.¹⁸ Krajem mjeseca listopada Sudbeni stol proglasio je stečaj nad Hrvatskom seljačkom zadružnom bankom pa je za upravitelja imenovan g. dr. Miško Radošević.¹⁹ Na ovo upraviteljsko mjesto Radošević je došao prije početka suđenja Predavcu, i to upravo zbog svog odvjetničkog, ali i političko-ekonomskog rada u dokazivanju blagodatni kraljeva autokratizma te državnog unitarizma.²⁰ Radošević se proslavio sudjelujući na suđenju Predavcu kao privatni odvjetnik u svojstvu tužitelja. Preko tog suđenja bacio je ljagu na djelatnost HSS-a, dok je pozivajući

¹⁶ Za više o tom od vlasti režiranom slomu gospodarskih udruga HSS-a vidi Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Gospodarstvo kao sredstvo političke prisile: u povodu šezdesete godišnjice ubojstva Josipa Predavca", *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), vol. 25., br. 2-3, Zagreb 1993., 203.-224.

¹⁷ "Hrvatska seljačka zadružna banka i glavna zadruga", *Jutarnji list*, br. 6360, Zagreb, 18. X. 1929., 4.

¹⁸ "Istraga u Hrvatskoj Seljačkoj Banki – Saopćenje službene agencije Avala", *Jutarnji list*, br. 6369, Zagreb, 27. X. 1929., 6. Na suđenju Predavcu, koje je unatoč njegovu uhićenju krajem 1929. počelo tek u svibnju 1930. godine, on je isticao da privredne organizacije HSS-a nisu političke, ali je priznao postojanje posebnog stranačkog fonda koji se vodio pod imenom Šerifa Kozmića, blagajnika HSS-a. Predavec u postojanju tog fonda nije vidio ništa sporno, pa je na suđenju rekao da su na taj "konto pojedini zastupnici, dotično stranačka blagajna, ulagala i prema potrebi uzimala za svoje stranačke potrebe". Mijo RADOŠEVIĆ, *Prevara i politika: osuda Josipa Predavca*, Zagreb 1930., 182.-183.

¹⁹ "Stečaj nad Hrvatskom Seljačkom Bankom", *Jutarnji list*, br. 6273, Zagreb, 31. X. 1929., 4.

²⁰ Mijo (Miško) Radošević rođen je u Lokvama 1884., a ubijen u Staroj Gradiški vjerojatno 1942. godine. Zvonimir Kulundžić opisuje Radoševića kao korumpiranog pravnika te jednu od "najzbunjenijih i najjadnijih figura kraljevske Jugoslavije. Intelektualac gotovo natprosječne inteligencije, sjajan erudit i elokventan govornik, književnik (pored ostalog i roman *Karikature*, 1907) i autor nekoliko pravnih i političkih knjiga, on je bio čovjek, koji je, kako se tada općenito govorilo, 'promijenio više političkih uvjerenja nego košulja'. Od naprednjaka i socijaldemokrate iz mladosti, do najintrasigentnijeg ljevičara [bio je jedan od osnivača Socijalističke radničke partije Jugoslavije te vjenčani kum Miroslavu i Beli Krleži 1919. godine – nap. S. G.], on se u kasnijim godinama pretvorio u 'najoduševljenijeg' propagatora i branioca diktature kralja Aleksandra i Mussolini-Hitlerovog fašizma." Zvonimir KULUNDŽIĆ, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968., 107.

svjedoke iz redova stranke nastojao isto tako diskreditirati i samo čelništvo. Kako bi pojačao svoj obračun s HSS-om, o samom tijeku suđenja napisao je knjigu.²¹

a) Otkriće u blagajni Selo-banke

Odmah nakon preuzimanja uprave nad imovinom banke stečajna je uprava krenula na posao. Bilo je to početkom studenoga 1929., oko blagdana Svih svetih za kojega su na mirogojskim arkadama “pored grobova Stjepana i Pavla Radića te dra. Gjure Basaričeka defilirale mase, zadržavajući se kratko pred velikim oltarom”.²² Kad je anonimni novinar zagrebačkih *Novosti* početkom studenoga 1929. posjetio Radoševića, stečajni povjerenik odbio mu je dati informacije o stanju u banci ističući kako se stvar još uvijek nalazi pred sudom. Možda ga je i malo iznenadilo kad mu je novinar rekao da se ne radi o tome, nego o glasinama koje se šire Zagrebom “da su neki smrtni ostaci pokojnog Radića nađeni na jednom nezgodnom mjestu u banci”.²³ Iako je Radošević izjavio da je to privatna stvar, bez oklijevanja je odmah potom novinaru pokazao prijepis pisma koje je nekoliko dana prije osobno uputio Mariji Radić. U pismu je stajalo:

Prigodom popisa stečajne Hrvatske seljačke zadružne banke u Zagrebu naišla je komisija u crnoj blagajni na jedan sanduk, zamotan u bijelo, u naj-doljnem pretincu.

Prisutni službenici gornje banke rekoše nam, da se u tom sanduku nalazi mozak i srce blagopokojnog g. Stjepana Radića. Da ne povrijedim pieteta prema pokojniku, izostavili smo iz popisa gornji sanduk, a stečajni povjerenik dao mi je nalog, da taj sanduk kratkim putem izručim familiji i da sa istim ostacima pokojnikovim raspolaži po svom nahodjenju, da ih smjesti u crkvi, grobnici ili kojem znanstvenom zavodu, jer stare dionice i uložne knjižice, koje se nalaze u toj blagajni, nisu za to mjesto. Ako je istinit gornji navod, da su to ostaci pokojnog Stjepana Radića, Vi ćete ih, nadam se, uzeti, a ako se radi o kakvoj zabuni, molim Vas, da me o tome izvijestite, da mogu sanduk dati povjerenstveno otvoriti. Zamolio sam već g. i dra. Stjepana Košutića usmeno, kao i Vašu knjižaru telefonski, pa pošto do sada odgovora primio nisam, to činim ovime zadnji pismeni pokušaj. Molim Vas odgovor u roku od 3 dana, da se znam ravnati, jesu li to doista smrtni ostaci Vašeg pokojnog g. supruga.

S veleštovanjem,

Dr. Mijo Radošević²⁴

²¹ Vidi M. RADOŠEVIĆ, *Prevara i politika*.

²² “Velike mase svijeta hodočastile su jučer na Mirogoj”, *Jutarnji list*, br. 6375, Zagreb, 2. XI. 1929., 6.

²³ “Srce i mozak pok. Stjepana Radića nađeni u boci, u blagajni Hrvatske seljačke zadružne banke”, *Novosti*, br. 315, Zagreb, 12. XI. 1929., 5.

²⁴ *Isto*.

Radošević je odlučio pokazati anonimnom novinaru i gdje su ostaci nađeni. Novinar je opisao prostoriju u kojoj su se nalazili radnici banke te dvije velike bankovne blagajne, jednu oličenu žutom, a drugu crnom bojom. U crnoj blagajni, gdje su se čuvale razne bankovne mjenice i općenito papiri banke, bio je “i jedan obični drveni sandučić, kao od Frankove kave, ispunjen pilovinom, a u sredini nalazi se velika boca, kakova se upotrebljuje za kiseljenje krastavaca. U toj boci nalazi se jedno ljudsko srce i ljudski mozak.”²⁵ Isti dan po posjetu novinara *Novosti* prostorije Selo-banke posjetio je i nasljednik Stjepana Radića na čelu HSS-a Vladko Maček. On je potpisao “potvrdu, da je primio tu bocu, u kojoj se nalazi mozak i srce Stjepana Radića. Dalje je izjavio, da će te posljednje ostatke Stjepana Radića, odnijeti u – prostorije redakcije ‘Doma’...”²⁶ Prostorije HSS-ova poznatog glasila *Dom* bile su zajedno s mnoštvom drugih stranačkih organizacija i privatnih ureda, pa tako i prostorija Selo-banke, smještene u zgradi Hrvatskoga seljačkog doma. Zgradu Seljačkoga doma (bivše palače obitelji Vranyczany) kupio je HSS 1924. godine od svog istaknutog člana, industrijalca Milana Prpića. Danas se u toj zgradi na zagrebačkom Zrinjvcu nalazi Moderna galerija.²⁷ Zanimljivo je kako sam Radošević u već spomenutoj knjizi o Predavčevu suđenju, uz jasnu aluziju na pronađene Radićeve organe, opisuje važnost Seljačkoga doma koji je “bio sve: partijska, kulturna i ekonomska centrala hrvatskih seljaka. [Seljački] ‘Dom’ je bio sinteza i simbol. Tu je bilo sjedište Vodje i Predsjednika. U ‘Domu’ je bila kičma svega. ‘Dom’ je bio i srce i mozak svega.”²⁸ Nepotpisani novinar *Novosti* pred kraj svog članka napao je vodstvo HSS-a koje se nekoliko dana bilo oglašivalo na pozive da preuzmu Radićeve ostatke “koji su simbolizirali njegov um, njegovo toplo srce za narod”. Pisac teksta na kraju zaključuje da je ove ostatke već prije trebalo pohraniti na dostojnijem mjestu kako ne bi izazvali sablazan kakvu jesu.²⁹

Tjednik *Dom* odgovorio je već sljedeći dan nevjesto napadajući, uz samog Radoševića, redakciju *Novosti* da oni šire javnu sablazan objavom teksta, a što se tiče ostataka da ih je trebalo izručiti bivšem direktoru banke Predavcu. *Novosti* su na to odgovorile objavom otvorenog pisma Mije Radoševića u kojem ovaj ističe da je stvar dugo držao zataškanom nadajući se da će se na njegove pozive pojaviti netko iz Radićeve obitelji ili vodstva stranke. Kako se ne bi širila sablazan, najprije je kontaktirao obitelj preminulog, radije nego Predavca. Radošević nadalje ističe da on nije ni vjerovao do posljednjeg trena da su to ostaci pokojnoga Radića, nego možda nešto drugo, i da ga je uvjerio tek dolazak predsjednika stranke Mačeka koji je potpisao potvrdu o primitku ostataka. “Mene nisu vodile i ne vode nikakve želje za senzacijama i sablaznima, niti ih ja pravim, niti ih želim kome prišiti. [...] Što se tiče uvreda moje osobe kako

²⁵ *Isto.*

²⁶ *Isto.*

²⁷ Za više o kupnji i značaju Seljačkoga doma u međuratnom razdoblju vidi M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, “Gospodarstvo kao sredstvo političke prisile”, 203.-224.

²⁸ M. RADOŠEVIĆ, *Prevara i politika*, 236.

²⁹ “Srce i mozak pok. Stjepana Radića nađeni u boci, u blagajni Hrvatske seljačke zadružne banke”, *Novosti*, br. 315, Zagreb, 12. XI. 1929., 5.

rekoh dat ću mogućnost gospodi da porazgovorimo pred sudom da se pred licem čitave javnosti razračunamo.”³⁰ Ostaje nejasno je li cijela priča doživjela sudski epilog.

Zanimljivo je kako nijedne druge istaknute zagrebačke novine osim *Novosti* i *Doma* ne donose priču o pronalasku Radićevih ostataka u blagajni Selobanke. Za pretpostaviti je da je to posljedica toga što su *Obzor*, *Jutarnji list* i *Večer*, koje je izdavao koncern Tipografije, u to doba imali više poštovanja prema obitelji Radić.³¹ Možda je i tada oštra cenzura bila jača u slučaju Tipografijinih izdanja od, recimo, *Novosti* koje je izdavalo režimu bliže izdavačko poduzeće Jugoštampa.³² Uz to se može spomenuti i zanimljiva rugalica koju je objavio satiričko-humoristički tjednik *Koprive*, koji je tada tiskao koncern Jugoštampe. *Koprive* su u to doba imale stalnu rubriku “Situacija” u kojoj bi se anonimni autor preko tri četvrtine stranice kroz stihove izrugivao najčešće nekom dnevno-političkom događaju iz prethodnog tjedna. U podužoj pjesmi “Situacija u blagajni Hrv. Seljačke zadružne banke” početne strofe ističu korupciju vodstva HSS-a koje je, navodno, uzelo novce seljacima, a onda zaključilo stečaj banke. Jedino što je, po pjesmi, vodstvo stranke ostavilo u sefu svojim glasačima, tj. seljacima, bilo je Radićevo srce.³³

Nakon ovog kratkog “prepućavanja” na relaciji novinskih redakcija *Novosti* i *Doma* za slučaj se zainteresirala i zagrebačka žandarmerija te Banska uprava u Zagrebu koja je u listopadu 1929. tek krenula s djelovanjem nakon unutar-nje upravne reorganizacije Kraljevine Jugoslavije i podjele zemlje na banovine. Sama policija u jednom od svojih prvih izvještaja Banskoj upravi priznaje da je za ovaj slučaj čula tek iz *Novosti* te da su sami nastojali utvrditi činjenice oko vađenja i pronalaska organa. Policija navodi: “Povodom toga provedeni su izvidi i ustanovljeno je da su obdukciju pokojnog Stjepana Radića obavili Dr. Ljudevit Jurak³⁴, Dr. Pavao Čepulić³⁵ i Dr. Milutin Divković³⁶, koji su izva-

³⁰ “Srce i mozak pok. Stjepana Radića nadjeni u boci, u blagajni Hrvatske seljačke zadružne banke”, *Novosti*, br. 317, Zagreb, 14. XI. 1929., 3.

³¹ Josip HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj 1900-1941.: Zapisci iz nepovrata*, Zagreb 1984., 297.; Božidar NOVAK, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005., 177.

³² J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 296.-302.

³³ “Situacija u blagajni Hrv. Seljačke zadružne banke”, *Koprive*, br. 47, 16. XI. 1929., 926.

³⁴ Dr. Ljudevit Jurak (1881.–1945.) začetnik je humanomedicinske patološke anatomije u Hrvatskoj. Dugogodišnji nastavnik predmeta patološke anatomije na zagrebačkom Veterinarskom, poslije i Medicinskom fakultetu. Uza sve to bio je i stalni sudski vještak Kraljevskog sudbenog stola u Zagrebu. Vladimir DUGAČKI, “Jurak, Ljudevit”, *Hrvatski biografski leksikon* (dalje: *HBL*), sv. 6., Zagreb 2005., 585.

³⁵ Pavao Čepulić (1897.–1977.), liječnik internist i predavač na zagrebačkom Medicinskom fakultetu. Školski liječnik do 1929. godine, potom voditelj odjela za bolesne sestre u zagrebačkoj Bolnici milosrdnih sestara. Promicatelj zdravstva politički blizak vodstvu HSS-a. V. DUGAČKI, “Čepulić, Pavao”, *HBL*, sv. 3., Zagreb 1993., 148.

³⁶ Uza sve napore uložene u nalaženje najosnovnijih podataka o osobi dr. Milutina Divkovića, nažalost, (zasad) se teško može utvrditi njegov identitet i rad. U pismu iz svibnja 1919. ženi Mariji Stjepan Radić spominje izvjesnog dr. Divk[ovića] koji će ga pregledati u zatvoru te je potom osobno posjetiti i prenijeti joj muževljevo zdravstveno stanje. *Korespondencija Stjepana Radića*, knjiga II. (1919.-1928.), Zagreb 1973., 146. Godine 1926. navodi se u popisu birača za

dili unutrašnje delove, od kojih je mozak i srce Dr. Divković predao rodbini pokojnikovoj.”³⁷

Zbog ovih navoda zagrebačke policije treba se vratiti u vrijeme Radićeve smrti. Rudolf Horvat iznosi malo drugačiju verziju Radićeve obdukcije od prethodne. Ona posredno ukazuje na dr. Juraka kao onoga bez čijeg se znanja nije moglo izvaditi navedene organe pokojniku. Već sutradan po smrti “stiže u Radićevo vilu sudbeno povjerenstvo, koje su činili državni odvjetnik dr. Franjo Žilić³⁸, sudbeni vijećnik Janko Gogolja i perovođa Žarko Harambašić³⁹. Oni su prisustvovali razudbi Radićevega tijela, koju je vodio dr. Jurak uz prisutnost petorice liječnika (dr. Čepulić, dr. Gottlieb⁴⁰, dr. Divković, dr. Ivančević⁴¹ i dr. Halle⁴²). Jurak je izjavio, da je smrt nastupila uslijed slabosti srca kao posljedice jakog usalovljenja srca i šećerne bolesti, koja se poslije zadobivene rane pojačala i poprimila neobično teške pojave. Težina Radićevega mozga iznosila je 1450 grama. Čeoni su rezniji u mozgu bili neobično razvijeni.”⁴³ Jurak je obavio i balzamiranje Radićevih ostataka, koje je izvedeno žurno “da zemaljsko tijelo

grad Zagreb “Divković Milutin dr, liječnik, Marov. ulica 25 [danas Masarykova]”, *Abecedni popis birača za izbore narodnih i oblasnih poslanika te gradskih zastupnika u slob. i Kr. glav. Gradu Zagrebu*, Zagreb 1926., 17. U tražilici pokojnika Gradskih groblja Zagreb spominje se također izvjesni “MILUTIN (DR) DIVKOVIĆ” koji je preminuo 22. travnja. 1944. u 70. godini života te je pokopan na Mirogoju (<http://www.gradskagroblja.hr/Trazilica/MapPreview.aspx?CemeterijID=1&Field=13&DeptID=1&PersonID=38606>, zadnji pristup ostvaren 23. listopada 2009.).

³⁷ Izvještaj Uprave policije u Zagrebu Kraljevskoj banskoj upravi SB od 13. studenog 1929. godine. Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Savska banovina (dalje: SB), Upravno odjeljenje (dalje: UO), povjerljivi spisi, kut. 4, 103/1929.

³⁸ Franjo Žilić bio je državni odvjetnik u Zagrebu. Prije toga bio je zamjenik državnog odvjetnika u Bjelovaru. On je spremao postupak protiv Stjepana Radića nakon povratka iz inozemstva 1925. godine. B. JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić*, 232. Unatoč tome poslije je postao predstojnik Odjela za pravosuđe Banovine Hrvatske. *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939.* – 26. kolovoz 1940., Zagreb 1940., 1.

³⁹ Gogolja i zapisničar Harambašić dva tjedna prije smrti posjetili su Radića i uzeli njegovu izjavu o tijeku i motivima skupštinskog atentata. B. JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić*, 249.

⁴⁰ Antun Gottlieb (1880.–1967.), čuveni hrvatski kirurg s početka XX. stoljeća i jedan od Radićevih liječnika. Liječnik u nekoliko zagrebačkih bolnica. Za vrijeme Šestosiječanjske diktature bio mu je onemogućavan rad kao hrvatskom nacionalistu, a za vrijeme ustaškog režima zbog židovskoga podrijetla. Mirko Dražen GRMEK, “Gottlieb, Antun”, *HBL*, sv. 5., Zagreb 2002., 92.

⁴¹ Ivo Ivančević (1892.–1970.), internist, farmakolog, toksikolog. Član plejade Radićevih osobnih liječnika i pristaša HSS-a. Od 1936. do 1963. šef Instituta za farmakologiju zagrebačkog Medicinskog fakulteta. V. DUGAČKI, “Ivančević, Ivo”, *HBL*, sv. 6., Zagreb 2005., 110.

⁴² Bruno Halle (1900.–1991.), internist koji je radio u više zagrebačkih bolnica. Simpatizer HSS-a i suradnik Seljačke sloge. V. DUGAČKI, “Halle, Bruno”, *HBL*, sv. 5., Zagreb 2002., 406. Zapisao je kratka osobna sjećanja o zadnjim danima i uzrocima smrti Stjepana Radića, koje je 1997. priredio i objavio Hrvoje Matković. U njima ne iznosi ništa o Radićevoj obdukciji, balzamiranju ili vađenju organa. Bruno HALLE, “Sjećanja na smrt Stjepana Radića”, *Historijski zbornik*, god. L., Zagreb 1997., 243.-248.

⁴³ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 412. Sve ovo upućuje da bi rukovodstvo HSS-a, kao i u Lenjinovu slučaju, o kojem će kroz prizmu komparacije još biti riječi poslije, možda također pokušavalo dokazati Radićevo genijalnost na fizičkoj razini. Inače iste navode o uzrocima smrti nalazimo proširene i u priopćenju za javnost izdanom od strane liječničkog konzilija koji je sudjelovao u Radićevoj liječenju. “Liječničko mnijenje o tečaju i uzrocima smrti Stjepana Radića” *Obzor*, br. 215, 11. VIII. 1928., 5.

Stjepana Radića ne bude odmah pretvoreno u prašinu⁴⁴ Kraće balzamiranje bilo je neophodno zbog kolovoških vrućina koje su štetile tijelu koje je tek trebalo biti izloženo. Nakon pranja tijela i pripreme posmrtno odjeće od strane dobronamjernih šestinskih seljaka, ono je zatvoreno u lijes te je uz pratnju župnika Kerdića iz župe Sv. Blaža ispraćeno do zgrade Hrvatskog seljačkog doma na Zrinjercu, gdje je nekoliko dana bilo izloženo. Možda se odmah iskoristila prilika te se prilikom izlaganja Radićeva tijela u Seljačkom domu, dakle prije samog pogreba, odmah spremilo njegovo srce i mozak u blagajnu banke koja je dijelila istu adresu.⁴⁵

Stjepan Radić sahranjen je 12. kolovoza 1928. godine. Tog je dana bila nedjelja, što je zapravo netipični dan za pogrebe u katoličkom svijetu, što opet dodatno potvrđuje status Radićeve sahrane kao dobro organizirane političke manifestacije. Samom veličanstvenom pogrebu prisustvovalo je, po nekim procjenama, oko 250 000 ljudi, što je do današnjih vremena jedan od najvećih iskaza žaljenja za nekom osobom u Hrvatskoj. Na čelu povorke, na posebnom jastuku, okružen trnovim vijencem, nošen je metak kojim je Stjepan Radić ranjen u Narodnoj skupštini. Da simbolika bude još veća, sam jastuk s metkom "čuvali" su zastupnici HSS-a Ivan Pernar i Ivan Grandža, koji su svojim tijelima nastojali sačuvati pokojnika od ranjavanja dva mjeseca prije.⁴⁶ U godinama koje su uslijedile Radićev grob u arkadama zagrebačkog gradskog groblja Mirogoja postat će mjesto tužnog sjećanja na pokojnika, ali i mjesto gdje će se iskazivati nezadovoljstvo stanjem u državi. Ovo nezadovoljstvo često je znalo prerasti u javne izgrede pojedinaca koje organi vlasti nisu tolerirali. Primjera radi, zbog stavljanja vijenaca s hrvatskom trobojnicom na grob Stjepana Radića te "protudržavnih govora" na blagdan Svih svetih 1930. godine uhićeno je čak 11 osoba, među njima i neki istaknuti pripadnici HSS-a kao Dane Škarica, Stjepan Košutić i Krešimir Devčić.⁴⁷

Zašto su Radiću nakon smrti uopće izvađeni navedeni organi? Jesu li rodbina i bliži suradnici pokojnika sumnjali na trovanje nakon prvih obećavajućih vijesti o potpunom oporavku neposredno nakon atentata, pa su organe odlučili sačuvati zbog kakve kasnije analize? Vjerojatnije je ipak ono što i sama žandarmerija navodi u svom povjerljivom izvještaju Kabinetu bana, kako su predstavnici tadašnjeg HSS-a namjeravali u velikoj dvorani Seljačkoga doma načiniti muzej pokojnika "te su te smrtne ostatke preuzeli od Radićeve rodbine i pohranili ih u blagajni Hrvatske Seljačke zadružne banke, gdje su isti pronađeni po Dr. Miji Radoševiću, sadanjem stečajnom upravitelju iste banke".⁴⁸

⁴⁴ *Zadnji put Stjepana Radića*, Zagreb 1928., 3.-4.

⁴⁵ Zvonimir Kulundžić brani ovakvu nekonvencionalnu pohranu posmrtnih ostataka tezom da je sef banke dobro mjesto jer se u njemu čuvaju najveće dragocjenosti. Z. KULUNDŽIĆ, *Stjepan Radić i njegov republikanski ustav*, Zagreb 1991., 177.

⁴⁶ *Zadnji put Stjepana Radića*, 5.

⁴⁷ Izvještaj Pretsjedničkog ureda Uprave policije Zagreb ODZ-u SB od 2. studenog 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 97, 1787/1931.

⁴⁸ Izvještaj Uprave policije u Zagrebu Kraljevskoj banskoj upravi SB od 13. studenog 1929. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 4, 103/1929.

Vađenje i čuvanje organa gotovo je sigurno bila zamisao vodstva stranke, a ne Radićeve obitelji. Pritom se čini da su HSS-ovcima jedan od uzora bili Sovjeti koji su 1924. Lenjinu nakon smrti izvadili mozak, a tijelo balzamirali i izložili u mauzoleju u Moskvi. Mozak su dali nekima od najvećih svjetskih stručnjaka da ga proučavaju i pišu o medicinsko-fizičkim uporištima za Lenjinovu genialnost.⁴⁹ Inače, osim Lenjinu, mozak je radi proučavanja nakon smrti izvađen i Albertu Einsteinu, a prije njega, još sredinom XIX. stoljeća, matematičaru Carlu Friedrichu Gaussu, dok je, primjera radi, srce Frédérica Chopina prošvercano iz Francuske od strane njegove sestre te je uzidano u crkvu Svetog Križa u Varšavi.

Vezano uz Radićevu smrt i pogreb Marija Radić u svojim je uspomenama navela kratko kako je zbog suprugove smrti bila u toliko teškom živčanom stanju da se većine tadašnjih događaja ne može ni sjetiti.⁵⁰ Tim više postaje legitimna pretpostavka da je brigu o organima na sebe od početka preuzeo Josip Predavec, koji ih je gotovo sigurno smjestio u sef banke na čijem je čelu do njezina stečaja osobno stajao. Na kraju gore spomenutog izvještaja žandarmerija navodi da se ovakav postupak nesahranjivanja posmrtnih ostataka "protivi zdravstveno redarstvenim propisima" te da je radi toga "županijski sanitetski referent izdao nalog da se srce i mozak pokojnog Stjepana Radića imade naknadno u njegovoj grobnici sahraniti". Nakon završenih izvida napominju da će se protiv krivaca provesti policijski postupak, što je trebalo značiti da će se krivci kazneno goniti.⁵¹

b) Ponovni pronalazak ostataka

Jedna od najpoznatijih anegdota vezanih uz Stjepana Radića nesumnjivo je priča kako se on nakon puta u Sovjetski Savez, zbog zabrane rada stranke i raspisane tjeralice za njim, po povratku skrivao pred organima režima. Nakon nekog vremena žandarmerija ga je početkom siječnja 1925. pronašla kako se skriva u skloništu u zidu stana svog zeta ing. Augusta Košutića. Protivnicima HSS-a ovo je poslužilo za seriju šala o šefu stranke koji je "izvučen iz rupe". Da stvar bude zanimljivija, Košutićev stan u kojem se Radić skrivao nalazio se na drugom katu zgrade Seljačkoga doma.⁵²

Unatoč oštro intoniranom završetku u prethodnom poglavlju spomenutog povjerljivog žandarmerijskog izvještaja, policijskim je vlastima ipak trebalo dosta vremena da ponovno pronađu spomenutu bocu s organima Stjepana Radića. Prošle su gotovo dvije godine prije nego što su je ponovo detektirali u

⁴⁹ Paul R. GREGORY, *Lenin's Brain and Other Tales from the Secret Soviet Archives*, Stanford 2008., 24.-35.

⁵⁰ Marija RADIĆ, "Uspomene i sjećanja na mog nezaboravnog supruga Stjepana Radića", *Kalendar Hrvatski glas za godinu 1957.*, Wininpeg 1956., 51.

⁵¹ Izvještaj Uprave policije u Zagrebu Kraljevskoj banskoj upravi SB od 13. studenog 1929. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 4, 103/1929.

⁵² Stjepan RADIĆ, *Politički spisi: Autobiografija, članci, govori rasprave*, Zagreb 1971., 103.

listopadu 1931. godine. Vijesti o tom drugom otkriću, ovoga puta ne od strane novinara, nego policijskih vlasti, nalazimo u povjerljivom izvještaju samog šefa zagrebačke policije Janka Bedekovića upućenog Kabinetu bana.⁵³ Sam pronalazak, prema njegovim riječima, dogodio je nakon što je žandarmerija dobila anonimnu dojavu s točnom lokacijom izvjesnog ilegalnog materijala koji se nalazio u jednoj od prostorija u dvorišnoj zgradi Seljačkoga doma, dakle u istom objektu u kojem je prije pogreba bilo izloženo Radićevo tijelo te gdje su prvi put nađeni ostaci njegova srca i mozga. Valja naglasiti da je Hrvatski seljački dom od početka diktature bio jedan od objekata koji je bio pod stalnim policijskim nadzorom.⁵⁴ Je li dojava doista bila anonimna – teško je ocijeniti, ali definitivno je došla u povoljno vrijeme za vlast jer su se za nešto malo više od mjesec dana održali prvi parlamentarni izbori u diktaturi na kojima su građani mogli glasati za samo jednu, vladinu listu. Nakon njezina zaprimanja žandarmerija je, pojačana jednim inženjerom (vjerojatno građevine), izašla na teren te izvještaj iznosi da je na mjestu opisanom u dojavi “zid prilikom udara tvrdim predmetom davao nejednake i tupe zvukove na osnovu čega je zaključeno, da je na tom mjestu nešto uzidano”.⁵⁵ To opisano mjesto bilo je dio zida u stanu koji je pripadao Stjepanu Kranjčeviću, istaknutom članu HSS-a.⁵⁶ U prisutnosti vlasnika stana Kranjčevića te drugih stanara objekta policija je uz pomoć zidara napravila rupu u zidu “te je nakon što su izvadjene cigle unutra pronadjena jedna boca visoka 40 cm, a široka 23 cm, koja je bila uvijena velikim belim rupcem. Kada je flaša bila izvadjena van ustanovljeno je t. j. vidjelo se je, da se unutra nalazi mozak koji je pokriven većom količinom vate, a flaša je bila ispunjena do sredine nekakvom žućkastom tekućinom. Flaša je bila hermetički zatvorena, te je u takvom stanju i dalje ostavljena.”⁵⁷

Žandarmerija je nakon ovog otkrića odlučila preslušati najprije vlasnika stana Kranjčevića, ali je ovaj izjavio da se u stan uselio tek prije pola godine, točnije u svibnju 1931., i da nije znao da se u zidu njegova stana skriva neki uzidani predmet. Bedeković je istaknuo da na osnovi “činjenica da je boca pronadjena u zgradi Seljačkog Doma i kako je poznato, da je pok. Stjepanu Radiću

⁵³ Janko Bedeković (1885.–1938.), zloglasni upravnik zagrebačke policije, bio je osoba u kojoj su se, po mnogim onodobnim autorima, utjelovile sve represivne osobine diktatorskog režima. “Bedeković, Janko”, *HBL*, sv. 1., Zagreb 1983., 574. Za više o njegovim metodama rada vidi J. HORVAT, *Živjeti u Hrvatskoj*, 309.-310.

⁵⁴ B. JANJATOVIĆ, “Svakodnevica političke elite u Zagrebu u razdoblju između dva svjetska rata”, *Zbornik Mirjane Gross*, Zagreb 1999., 359.-369.

⁵⁵ Izvještaj Pretsjedničkog ureda Uprave policije u Zagrebu Odjeljenju za državnu zaštitu (dalje: ODZ) SB od 6. listopada 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 159, 29021/1931.

⁵⁶ Stjepan Kranjčević, učitelj, književnik, prevoditelj (najviše s ruskog jezika), proučavatelj djela Antuna i Stjepana Radića te član Glavnoga odbora HSS-a. Jere JAREB, “Svjedočanstvo hrvatskog književnika Gabrijela Cvitana iz jeseni 1944.”, *ČSP*, vol. 35., br. 3, Zagreb 2003., 988.; “Anketa među književnicima sa teritorije Hrvatske: ‘Naša čitalačka publika je razbijena, neorganizirana i još dosta nemarna’, kaže g. Stevan Kranjčević, pisac i prevodilac raznih dela”, *Pravda*, br. 12007, Beograd, 22. III. 1938., 6.

⁵⁷ Izvještaj Pretsjedničkog ureda Uprave policije u Zagrebu ODZ-u SB od 6. listopada 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 159, 29021/1931.

prilikom balzamovanja bio izvadjen mozak to sam odmah izvjestio telefonski gdju. Mariju Stj.[epana] Radić i upitao je, da li su to možda nadjeni ostaci delova tijela njenog pok. supruga. Gdja. Radić je izjavila, da jesu, i da se boca ne dira, što je i učinjeno”.⁵⁸ Ubrzo nakon ovog telefonskog razgovora bocu s ostacima zajedno su došli preuzeti Mira Košutić-Radić, kći Stjepana Radića i žena Augusta Košutića, zatim Ivan Pernar te Vladko Maček. Radićeva je kći potpisala potvrdu kojom potvrđuje preuzimanje spomenute boce te ovdje izvještaj završava.

Jedno od pitanja koje ostaje otvoreno, bez jasne naznake mogućeg odgovora, identitet je osobe koja je dojavila žandarmeriji gdje su skriveni Radićevi ostaci, kao i motiv prijave. Valja napomenuti da je zagrebačka žandarmerija u ovom slučaju odlučila postupiti “u rukavicama” zbog činjenice koju su sami organi vlasti tada percipirali: da bi bilo bolje ne povlačiti Radićeve nasljednike po sudu i novinskim stupcima te davati cijelom slučaju publicitet koji bi se mogao okrenuti protiv njih. Inače, u samom spisu stoji da se uz izvještaj prilazu i fotografije boce te mjesta njezina pronalaska koje, nažalost, danas nisu dio spisa.

c) Gdje se danas nalaze Radićevi organi?

Svojevrsni završetak priče o Radićevim organima poznat nam je isključivo po teško provjerljivim pričama koje je naknadno skupio publicist Zvonimir Kulundžić. Iako je bilo za pretpostaviti da će Radićevi ostaci po preuzimanju od strane članova obitelji napokon biti sahranjeni s ostatkom tijela ili barem na nekom prikladnijem mjestu, to se nije dogodilo i oni su, iz neznanih razloga, još dugo ostali na istoj adresi. Nakon 1945. zgrada Seljačkoga doma je nacionalizirana te je došla u ruke Moderne galerije, tada u sklopu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Pri preuređenju prostorija bivši je inventar završio u podrumu, a s njime i mozak Stjepana Radića. Kako je postav Moderne galerije rastao, tako je rasla i potreba za podrumskim prostorijama koje su mogle poslužiti kao skladište. Zbog toga je dio stvari koje su se čuvale u podrumu bačen, a drugi dio premješten. Tom je prilikom pronađena i jedna retorta u kojoj su bili mozak i srce te je ona, vjerojatno zato što se nije znalo kome pripada, prebačena pedesetih godina XX. stoljeća u Centralni ured za kriminološka ispitivanja u Runjaninovoj 2.⁵⁹ Srcu se, očito, izgubio svaki trag, dok nam iz spomenute institucije potječe jedina snimka samog mozga.⁶⁰

Priča oko sudbine Radićeva mozga ima nekoliko mogućih scenarija završetka. Prema jednoj priči mozak je ostao u podrumskim prostorijama Ureda

⁵⁸ *Isto.*

⁵⁹ Danas se u istom objektu nalazi Ministarstvo kulture. “Povijest muzeja: Od kriminalnog muzeja do Muzeja policije” (<http://www.mup.hr/1112.aspx>, zadnji pristup ostvaren 21. listopada 2009.).

⁶⁰ Z. KULUNDŽIĆ, “Tužna sudbina Radićeva mozga”, *Globus*, br. 27, 14. VI. 1991., 40.-41.

za kriminološka ispitivanja zajedno s mozgovima kriminalaca što su izvađeni prilikom obdukcija te je s dijelom eksponata nastradao u katastrofalnoj poplavi što je zadesila Zagreb u listopadu 1964. godine.⁶¹ Iako je publicist Zvonimir Kulundžić, jedan od najvećih istraživača Radićeva lika i djela, poslije u potpunosti prihvatio ovu priču, ipak se u povijesti današnjeg Muzeja policije navodi kako je inventar jednog od njegovih prethodnika, Kriminalističkog muzeja u sklopu Centralnog ureda za kriminološka ispitivanja, preživio ovu poplavu.⁶² Tek su se poslije eksponati iz zbirke izgubili, i to ponajviše zbog čestog mijenjanja lokacija muzeja, pravnih sljedbenika postava te neprimjerenog čuvanja izložaka.

Prema drugoj teoriji jedan od kriminalističkih stručnjaka iz Kriminološkog ureda shvatio je kome su organi pripadali te je obavijestio obitelj koja se opet našla u dvojbi što uopće učiniti s njima. Ako je vjerovati ovoj drugoj priči, brigu o Radićevim organima u tom je trenutku na sebe preuzeo "jedan Radićev sljedbenik, a izgleda i osobni prijatelj, župnik jedne crkve u Zagrebu, koji je imao hrabrosti da to pitanje riješi, ali u uvjetima najstrože konspiracije. Za to je smjelo znati samo dvoje-troje ljudi iz obitelji i možda još jedan ili dva iz najužeg vodstva stranke."⁶³ Po ovoj drugoj, fantastičnijoj, priči retorta s organima uzidana je u oltar jedne zagrebačke crkve, a samu su lokaciju svi akteri u međuvremenu odnijeli sa sobom u grob. Kulundžić je neko vrijeme nagađao da bi se oni mogli kriti u crkvi Sv. Petra u Vlačkoj ulici ili Sv. Blaža u Prilazu Đure Deželića, koja je bila Radićeva župna crkva. Ipak, ni vizualnim pregledima oba objekta, kao niti istragom za vrijeme renoviranja Sv. Blaža, ništa nije pronađeno.⁶⁴ Informacije da su organi u staklenci u međuvremenu ipak stavljani u mirogojsku grobnicu prije nekoliko je godina porekao Stjepan Radić mlađi, političarev unuk. On je ustvrdio da se prilikom prenošenja posmrtnih ostataka Vladka Mačeka 1996. tamo nije naišlo ni na kakvu posudu s organima.⁶⁵

Tako zamisli o simboličko-ideološkom ili znanstvenom korištenju srca i mozga Stjepana Radića nikad nisu zaživjele. Diktatura koja je uslijedila nekoliko mjeseci nakon njegove smrti onemogućila je stvaranje i iskorištavanje nejasnih ideja štovanja njegovih ideja i ideala koji su prerasli samu njegovu osobu. Represivne metode organa diktature utjecale su na skrivanje organa pred njima, a po pogibiji kralja Aleksandra 1934. godine HSS-u, koji je postao općenarodni pokret, više nisu bili potrebni za etabliranje njegovih političkih ciljeva.

⁶¹ *Isto.*

⁶² "Povijest muzeja: Od kriminalnog muzeja do Muzeja policije" (<http://www.mup.hr/1112.aspx>, zadnji pristup ostvaren 21. listopada 2009.).

⁶³ Z. KULUNDŽIĆ, *Stjepan Radić i njegov republikanski ustav*, 174.

⁶⁴ *Isto*, 176.

⁶⁵ Marijan LIPOVAC, "Kad će Radić dobiti kip u Zagrebu", *Vjesnik*, br. 2299, 9.-10. IX. 2006., 27.

3. Mjesto memorije Stjepana Radića

U vremenima koja su uslijedila nakon Radićeve smrti postavilo se pitanje podizanja impozantne građevine koja bi kroz svoju funkciju muzeja ili mauzoleja veličala Radićevo poslanje u narodu i održavala njegov kult. Prve vijesti o mogućnosti stvaranja muzeja Stjepana Radića čule su se odmah nakon njegove smrti. Među nekim od prvih planova isticalo se preuređenje rodne kuće Antuna i Stjepana Radića u Trebarjevu Desnom pokraj Siska u muzej.⁶⁶ Ipak, taj je posao ostvaren tek u jeku hrvatskoga nacionalnog zanosa 1971. godine.⁶⁷ Od nekog grandioznijeg projekta u Trebarjevu Desnom u prvo se vrijeme odustalo možda zbog njegove prometne izoliranosti koja se ne poklapa s konceptom nacionalnog mjesta memorije koje mora biti na primjerenom, vidljivom i reprezentativnom mjestu.⁶⁸

Jedan manji muzej HSS-a otvoren je u sklopu Hrvatskoga seljačkog doma u Zagrebu već prije Radićeve smrti, da bi odmah po pogrebu bio nakratko pretvoren u osobni muzej Stjepana Radića. U njemu su se čuvali vijenci s pogreba, a po Kulundžićevu opisu tu se posebno čuvao i metak koji je izvađen iz Radićeva tijela. Prostorija je bila uređena kao svojevrstan hram Stjepana Radića sa slikom pokojnika ispred koje su se palile svijeće. U vremenu koje je uslijedilo neposredno nakon pogreba, točnije 27. kolovoza 1928., izbio je požar u kojem je unutar Hrvatskoga seljačkog doma stradala cijela prostorija s ostacima predmeta korištenih u velebnom pogrebu, zatim vijenci, metak kojim je Radić bio ranjen i još neki "ekspoziti".⁶⁹ Teško je danas razabrati je li za izbijanje požara bila odgovorna jedna od nemarno ostavljenih upaljenih svijeća, kako se tvrdilo, ili je on bio rezultat ljudske djelatnosti, kako je navodilo vodstvo HSS-a spominjući izjave više svjedoka te nelogičnosti u službenom objašnjenju o širenju požara objektom.⁷⁰ U počecima planiranja ovaj požar postao je nesumnjivo odgovoran za odvratanje rukovodstva HSS-a od nauma da neke od prostorija unutar Hrvatskoga seljačkog doma za stalno prenamijene u muzej pokojnog vođe, kako to navodi žandarmerija prilikom pronalaska organa u sefu banke.⁷¹ Misao o muzeju, tj. mauzoleju Stjepana Radića, zbog Velike gospodarske krize te posebno zbog represivnih metoda organa vlasti prema ljudima i idejama HSS-a, prisilno je mirovala za vrijeme osobne diktature kralja Aleksandra I. Karađorđevića. Teško je vjerovati da bi vlasti u to doba (1929.–1934.) dopustile

⁶⁶ Z. KULUNDŽIĆ, *Živi Radić*, Zagreb 1971., 20.

⁶⁷ Hrvoje KLASIĆ, "Djelatnost Matice hrvatske na području grada Siska tijekom Hrvatskog proljeća", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 38., Zagreb 2006., 289.

⁶⁸ Bernhard GIESEN, Kay JUNGE, "Historical Memory", *Handbook of Historical Sociology* (http://sage-ereference.com/hdbk_historicalsoc/Abstract_n24.html, zadnji pristup ostvaren 21. rujna 2009.).

⁶⁹ Z. KULUNDŽIĆ, *Stjepan Radić i njegov republikanski ustav*, 172.

⁷⁰ "Hrvatski seljački dom u plamenu", *Jutarnji list*, br. 5949, Zagreb, 28. VIII. 1928., 1.-2.

⁷¹ Izvještaj Uprave policije u Zagrebu Kraljevskoj banskoj upravi SB od 13. studenog 1929. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 4, 103/1929.

bilo kakvu gradnju ili barem adaptaciju objekta s imenom ubijenog vođe jedne od tada najvažnijih zabranjenih stranaka.

Stabilizacijom političkoga života sredinom tridesetih godina XX. stoljeća dolazi, između ostalog, i do obnove ideje o stvaranju Radićeva mauzoleja. Godine 1936. u Hrvatskoj nalazimo spomene o čak dva različita projekta muzeja posvećenih Stjepanu Radiću. Prvi je projekt iznio u mjesječniku HSS-a *Evolucija* Radićev zet Krešimir Devčić. On u uvodu ističe objektivne probleme koji se javljaju jer “velikim idejama, koje su pokretale narode – svečovječanskim idejama teško je dati vanjski oblik”.⁷² Svrstavajući Radića uz bok osoba koje su svojim idejama i mislima bile “lučonoše čovječanstva”, kao što su Isus Krist, Budha, Konfucije, ističe da je “prikazati duh Stjepana Radića u vidljivom obliku vrlo teško, jer besmrtnost i genijalnost nemaju granica”.⁷³ Devčić ipak smatra da je taj posao dobro obavio Mario Petrucci koji je nacрте za spomenik objavio još početkom 1931., ali su oni ostali nepoznati u Hrvatskoj sve do 1936. godine.⁷⁴ Po Petruccijevu nacrtu velika skulptura Radića trebala je biti smještena na brežuljku s kojeg bi se poput sfinge uzdizala iznad žitnih polja. U podnožju grandioznog spomenika visokog petnaestak metara nalazile bi se stube koje bi vodile oltaru koji bi bio u polovici visine spomenika. “Tu u staklenom sarkofagu na mramornom podnožju leži balzamirano tijelo seljačkoga Vođe. Sa lijeve i desne strane oltara postavljeno je mjesto za druge junake i vođe hrvatskog seljačkog naroda. To bi bio pantheon pod bezkrajnim nebeskim svodom.”⁷⁵ Nekom sustavnijem planiranju ovakvoga spomenika ipak se nije pristupilo, vjerojatno zbog velikih troškova ovakvog projekta, a možda i zbog njegove promašene grandioznosti. Ideju, tj. poticaj Petrucciju za sastavljanje ovakvog projekta, po riječima samog autora, dalo je hrvatsko političko vodstvo.⁷⁶ Ovdje valja napomenuti da su Petruccija osobno mogli angažirati glavni ljudi HSS-a, poput npr. Vladka Mačeka, Augusta Košutića ili Jurja Krnjevića, koji su se sastali krajem 1930. u Austriji, dakle nekoliko mjeseci prije objave planova.⁷⁷

Razmišljanja o drugom projektu donio je u *Obzoru* u kolovozu 1936. prof. Ivan Esih. On ističe potrebu osnutka velikog, više socijalnog nego etnografskog, muzeja koji bi u sebi sadržavao “svu bogatu, intenzivnu i polimorfnu

⁷² Krešimir DEVČIĆ, “Spomenik Vodi i Učitelju Stjepanu Radiću”, *Evolucija*, god. IV., br. 1, 1936., 46. Krešimir Devčić (1901.–1970.), novinar, publicist i pravnik vrlo blizak idejama HSS-a. Drugi muž Milice Radić, kćeri Stjepana Radića. Hrvojka MIHANOVIĆ-SALOPEK, “Devčić, Krešimir”, *HBL*, sv. 3., Zagreb 1993., 345.

⁷³ K. DEVČIĆ, “Spomenik Vodi i Učitelju Stjepanu Radiću”, 47.

⁷⁴ Mario Petrucci (1893.–?), bečki kipar talijanskoga podrijetla. Majstor najpoznatiji po svojim nadgrobnim spomenicima i skulpturama od stakla (http://preciosaornela.com/desna-glass_cz/archive/racek/en/galerieen.html, zadnji pristup ostvaren 16. travnja 2010.).

⁷⁵ K. DEVČIĆ, “Spomenik Vodi i Učitelju Stjepanu Radiću”, 47.

⁷⁶ Z. KULUNDŽIĆ, *Živi Radić*, 33.

⁷⁷ Lj. BOBAN, *n. dj.*, 53.

seljačku kulturu i civilizaciju Hrvata iz svih krajeva”⁷⁸ Slični seljački muzeji otvoreni su u skandinavskim zemljama te neposredno prije objave članka u Rumunjskoj. Kako ne bi zaostajali za susjednim zemljama – jer je seljaštvo “kod Hrvata bitni i sastavni dio socijalne cjeline” – ističe se potreba za ovakvim muzejom u kojemu “bi se dakako morale posvetiti zasebne prostorije uspomenama na život i mnogostruki rad braće Radića”⁷⁹ Radi svog više skupljačkog nego socijalnog stava zagrebački Etnografski muzej, koji je tada djelovao već gotovo dvadesetak godina, vjerojatno je za ljude bliske HSS-u bio neprikladan, pogotovo zato što su tada na njegovu čelu bili diktatorskom režimu odani ljudi koji nisu dijelili stavove pristaša HSS-a o etnologiji te su se opirali širenju seljačko-nacionalne ideologije braće Radić preko njega.⁸⁰

Kroz sve spomenute projekte ističe se važnost stvaranja mjesta memorije Stjepana Radića u hrvatskome narodu. Mjesta memorije su objekti koje se u narodu percipira kao materijalnu vezu s prošlošću zajednice. Elementarni primjer za ovo grobnice su otaca naroda i narodnih junaka, koje se smatraju nepovredivim svetinjama.⁸¹ Primjere imamo po čitavom svijetu, od crkve Santa Croce u Firenci, Dôme des Invalides u Parizu, Westminster Abbeya u Londonu, mnogobrojnih grobnica neznanih junaka po svijetu itd. Izražen kroz veličanstveni graditeljski projekt, nacionalni junak nakon smrti u svojoj biti postaje utjelovljenje svakog građanina koji se osjeća dijelom te nacije.⁸² Spomenik tako postaje simbol koji kao kulturni izričaj daje trajno i stalno utjelovljenje kulturi pojedine etnije.⁸³ Ipak, velike ideje o spomeniku Stjepanu Radiću svele su se na nekoliko bista, od kojih je možda najpoznatija ona Milovana Seghera podignuta neposredno nakon njegove smrti na njegovoj grobnici na Mirogoju.⁸⁴ Drugo, skupno poprsje (biste Antuna i Stjepana Radića), rad Roberta Frangeša Mihanovića, otkriveno je od strane vodstva HSS-a 1937. pred rodnom kućom

⁷⁸ Ivan ESIH, “Hrvatski seljački muzej: Prijedlog za osnutak muzeja braće Radića”, *Obzor*, br. 190, 19. VIII. 1936., 3. Ivan Esih (1898.-1966.), književnik i prevoditelj blizak HSS-u. Karmen MILAČIĆ, “Esih, Ivan”, *HBL*, sv. 4., Zagreb 1998., 85.-86.

⁷⁹ I. ESIH, “Hrvatski seljački muzej”, 3.

⁸⁰ O sukobu između profesora etnologije zagrebačkog Filozofskog fakulteta bliskog HSS-u Milovana Gavazzija i režimu odanog ravnatelja Etnografskog muzeja Ive Franića vidi Tomislav PLETENAC, *Odnos etnologije i politike: Polemika Franić – Gavazzi*, Zagreb 2000. (neobjavljeni magistarski rad); S. LEČEK, Tihana PETROVIĆ LEŠ, *Znanost i svjetonazor: Etnologija i prosvjetna politika Banovine Hrvatske 1939.-1941.*, Zagreb 2010., 19. Po nekim, teško provjerljivim, pričama, trgovcu tekstilom i osnivaču zagrebačkog Etnografskog muzeja Salamonu Bergeru odlučujući poticaj za utemeljenje ovog muzeja dalo je upravo gledanje ženskih nošnji iz rodnoga kraja Stjepana Radića. Matija KOVAČIĆ, *Od Radića do Pavelića: Hrvatska u borbi za svoju samostalnost*, München – Barcelona 1970., 29.

⁸¹ B. GIESEN, K. JUNGE, “Historical Memory” (http://sage-ereference.com/hdbk_historicalsoc/Abstract_n24.html, zadnji pristup ostvaren 21. rujna 2009.).

⁸² *Isto*.

⁸³ Athena S. LEOUSSI, “The ethno-cultural roots of national art”, *Nations and nationalism*, 10 (1/2), 2004., 144.

⁸⁴ Z. KULUNDŽIĆ, *Stjepan Radić i njegov republikanski ustav*, 77.

Pavla Radića u Trebarjevu Desnom.⁸⁵ Jedna od rijetkih podignutih statua u razdoblju neposredno nakon smrti ostaje ona koju je 1929. izradila poznata kiparica Mila Wod. Ovaj kip, koji je usput i prvi javni spomenik u Hrvatskoj izrađen od ženske ruke, postavljen je tek 1936. u Petrinji na trgu koji i danas nosi ime Stjepana Radića.⁸⁶

4. Stjepan Radić kao simbol na predmetima

Kako bismo dobili potpuniju sliku o važnosti simbolike lika i imena Stjepana Radića u vremenu od njegove smrti pa do izbijanja Drugoga svjetskog rata, jedan od naglasaka treba staviti i na pitanje pojave Radića na određenim predmetima koji su se koristili u to doba. Pritom nesumnjivo treba razlučiti što je njegova ličnost predstavljala za proizvođače i trgovce, što za kupce, tj. korisnike, a što za organe vlasti na čijem su se teritoriju ti predmeti širili. Radićev lik ili ime mogu se naći na mnogim objektima. Neki od njih koristili su se u svakodnevnoj upotrebi, i to većinom u okruženju političkih istomišljenika. Ipak, bilo je i onih koji su se najvjerojatnije koristili i namjerno kao simbol mirnog otpora hrvatskoga naroda Šestosiječanjskoj diktaturi, tj. njezinim organima koji su ih često opisivali kao povrede zakonskih propisa koji su trebali spriječiti širenje tzv. plemenske mržnje. Većina predmeta, ako izuzmemo razne fotografije, nije se planski proizvodila i imala neku veću masovnost, nego su to bili predmeti koji su se proizvodili u ograničenim količinama. Predmeti s Radićevim likom ili imenom, čiji si spomen i izgled ponekad možemo predočiti samo po opisu koji se nalazi u spisu, varirali su. Od tipičnih primjera ovakvih predmeta mogu se naći razne slike ili značke s Radićevim likom, a između ne tako tipičnih izdvojio bih one koji su imali svakodneviju, tj. upotrebnu namjenu, poput raznih gobljena, stolnjaka, maramica, razglednica, kutija za duhan, džepnih zrcala itd.

Jedan od reprezentativnih primjera predmeta s Radićevim likom čokolada je koju je proizvodila tvornica JE-KA iz Zagreba. U ožujku 1930. Ministarstvo unutarnjih poslova izdalo je zapovijed Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine kako bi se "rasturanje i prodaja čokolade s ovakvim omotima sprečila a protiv rasturača postupilo dalje po zakonu".⁸⁷ Nakon pretresa prostorija tvornice i potrage po svim kotarevima u Savskoj banovini ustanovilo se da se takve čokolade više ne raspačavaju. Preslušana dvojica vlasnika male tvornice, za koje se u spisu naglašava da pripadaju židovskoj vjeri, tvrdili su da su čoko-

⁸⁵ *Isto*, 149.

⁸⁶ Za kratak opis života, kiparskog i literarnog stvaralaštva Mile Wod vidi Boris VARGA, "Pjesme Mile Wod", *Generacije: Časopis za kulturu i umjetnost te duhovni identitet grada Petrinje*, god. VI., br. 11, 1996., 37.-38.

⁸⁷ Naredenje Ministarstva unutarnjih poslova (dalje: MUP) Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine od 12. ožujka 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 30, 9861/1930.

ladu s ovom etiketom proizvodili samo u vremenu od smrti Stjepana Radića do proglašenja diktature te da su krajem 1929. preostale etikete spalili.⁸⁸

Slične je neugodnosti od organa vlasti doživio Grga Draženović, veletrgovac željezarijom koga su krajem lipnja 1930. posjetili žandari te mu usmeno zabranili prodaju kosa za košenje trave s likom pokojnog Stjepana Radića te geslom zabranjenog HSS-a *Vjera u Boga i seljačka sloga*. Već sljedećeg jutra u njegovu dućanu na Maksimirskoj cesti pojavilo se deset policijskih činovnika koji su mu zaplijenili sve kose koje su se nalazile u radnji te zatražili podatke o dosad prodanom broju kosa i njihovoj lokaciji. Draženović se s pravom žalio na postupak organa vlasti, tim više što je kose s Radićevim likom čak prijavio, tj. patentirao u Beogradu pri Upravi za zaštitu industrijske svojine. Prvi ih je put zaštitio u veljači 1929., dakle nakon proglašenja diktature, da bi i 1930. normalno uplatio godišnju pristojbu za čuvanje robe s navedenim opisom.⁸⁹ Da stvar bude složenija, kose je proizvodila tvornica kosa i srpova iz Slovenj Gradca u Sloveniji. Kose za košenje vrlo su se dobro prodavale jer je Draženoviću od isporučenih 4 444 kosa u radnji zaplijenjen samo 1 501 komad. Ostatak je prodan trideset četvorici manjih trgovaca s teritorija Savske, Primorske, Vrbaske i Drinske banovine, koji su ih uzimali najčešće po 50, a neki i više. Primjera radi, trgovac Pero Zec iz Travnika preuzeo je 183 komada ovog artikla.⁹⁰ Sama je žandarmerija za kose saznala dosta dugo nakon što su one krenule u prodaju, i to preko reklama koje su objavljivane u *Gospodarskom listu*. Prve četiri reklame iz sredine 1929. u ovom mjesečniku imale su punu sliku kose i prateći promidžbeni tekst. Ipak, krajem iste godine oglašavanje proizvođa je prestalo.⁹¹ Reklame istih dimenzija, ovaj put samo s tekстом, ponovno su se pojavile u istom mjesečniku u ožujku 1930. godine, tj. u mjesecu kada započinju prvi poljodjelski radovi.⁹² Nakon što je ponovno početkom lipnja 1930. objavljena puna reklama, sa slikom kose uz tekst u kojem se navodi tko je i gdje prodaje, žandarmerija je pokrenula postupak.⁹³ Draženović se preko odvjetnika nakon oduzimanja kosa žalio žandarmerijskim organima Savske banovine uz predočenje dokaza o plaćenim dozvolama za prodavanje ovakve robe te je pritom napomenuo: "Od svake prodane takove kose dajem ja svoj obol Zakladi hrvatskog naroda za obskrbu i odgoj siročadi hrvatskih narodnih zastupnika i mučenika Stjepana Radića, Pavla Radića i Dra. Gjura Basarička, jer sam tek dozvolom njihovih obitelji uz taj uvjet dobio pravo na upotrebu

⁸⁸ Izvještaj Uprave policije Zagreb ODZ-u MUP-a od 8. svibnja 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 30, 9861/1930.

⁸⁹ Potvrda Uprave za zaštitu industrijske svojine o uvođenju žiga u registar od 1. veljače 1929. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 46, 20140/1930.

⁹⁰ Izvještaj Uprave policije Zagreb Odjeljenju za državnu zaštitu SB od 9. srpnja 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 46, 20140/1930.

⁹¹ *Gospodarski list*, god. 88., br. 5, 1. V. 1929., 79.; br. 6, 1. VI. 1929., 95.; br. 7, 1. VII. 1929., 111.; br. 8, 1. VIII. 1929., 125.

⁹² *Gospodarski list*, god. 89., br. 3, 1. III. 1930., 49.; br. 4, 1. IV. 1930., 65.; br. 5, 1. V. 1930., 82.

⁹³ *Gospodarski list*, god. 89., br. 6, 1. VI. 1930., 96.

slike i gesla na kosama.”⁹⁴ Pismo gotovo istog sadržaja uputio je i na osobu tadašnjeg premijera Petra Živkovića s molbom za povrat zaplijenjenih kosa. U drugom pismu Draženović opisuje samoga sebe: “Ja sam obični trgovac, koji se nikada nijesam politikom bavio, pak mi je ovo veliki udarac mojoj trgovini, koji bi me mogao dovesti na rub propasti.”⁹⁵ Na kraju je žandarmerija vratila kose za košenje zaplijenjene u Zagrebu uz naredbu da s njih uklone sporan lik i natpis. Draženović se i dalje žalio te je uspio ishoditi od Banske uprave da naredi vraćanje i onih kosa koje su oduzete u drugim gradovima i kotarevima, uz istu naredbu o skidanju natpisa i lika. Žalio se zbog toga što je većina manjih trgovaca uzela od njega ovu robu na veresiju i nije mu je željela platiti jer im ju je policija u međuvremenu zaplijenila.⁹⁶ Još je jedna zanimljivost vezana uz ovaj predmet, a to je da su se kose, sudeći po reklamama, mogle kupiti izravno od Hrvatskog gospodarskog društva koje je i izdavalo *Gospodarski list*. Hrvatsko gospodarsko društvo bilo je jedna od rijetkih udruga s hrvatskim imenom u naslovu koja je preživjela raspuštanja početkom diktature, i to vrlo vjerojatno zato što su joj tada na čelu bili režimu skloniji ljudi, kao npr. poznati mons. Svetozar Rittig koji je tada obavljao službu potpredsjednika.

Da ne idemo dalje u sve primjere, općenito možemo istaknuti neke zanimljivosti koje se ponavljaju s većinom objekata. Kao prvo, čini se da je većina predmeta imala i svoju, već spomenutu, karitativnu ulogu, tj. s odobrenjem obitelji preminulih zastupnika HSS-a za korištenje lika (poglavito obitelji Stjepana Radića) dio prihoda od prodaje trebao se uplaćivati u već spomenutu *Zakladu za opskrbu i odgoj siročadi Hrvatskih narodnih zastupnika Radića Stjepana i drugova*. Još jedna važna stvar bode u oči, a to je da proizvođači navedenih proizvoda, koje su mahom koristili Hrvati, često nisu bili s hrvatskih prostora. Tako su mornarske kape s izvezenim Radićevim imenom na resama proizvodi- le “Radionica kapa Berg Hirsch i drug” iz Vršca te “Elegant” iz Sarajeva.⁹⁷ Tzv. Radićevo platno, koje je prodavao trgovac Malović iz Karlovca, izrađivala je tkaonica Mautner d.d. iz Prebolda kraj Celja.⁹⁸ Neke razglednice s Radićevim likom prodavao je slikar rodnom iz Zenice, dok je druge jedan seljak, pristaša HSS-a, navodno kupio u Bugojnu.⁹⁹ Krivci za proizvodnju i prodaju ovakvih predmeta nerijetko su se žalili da ih se bespravno progoni jer su predmeti proizvedeni prije proglašenja diktature, kao mariborska tekstilna tvornica koja je u

⁹⁴ Žalba Grge Draženovića preko odvjetnika Fedora Čačića Odsjeku javne bezbjednosti Kraljevske banske uprave od 3. srpnja 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 46, 20140/1930.

⁹⁵ Pismo Grge Draženovića Predsjedniku ministarskog savjeta Petru Živkoviću od 7. srpnja 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 46, 20140/1930.

⁹⁶ Žalba Grge Draženovića Kraljevskoj banskoj upravi SB od 27. rujna 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 46, 20140/1930.

⁹⁷ Izvještaj Predstojništva gradske policije u Karlovcu ODZ-u SB od 27. lipnja 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 44, 19251/1930.

⁹⁸ Izvještaj Predstojništva gradske policije u Karlovcu ODZ-u SB od 25. lipnja 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 43, 18436/1930.

⁹⁹ Izvještaj Uprave policije u Zagrebu ODZ-u SB od 10. ožujka 1931. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 107, 5883/1931.

svojoj obrani tvrdila da je stolnjake s Radićevim likom proizvodila dok je ovaj kao ministar još bio u vladi.¹⁰⁰ Drugi su u svoju obranu govorili da predmeti jesu proizvedeni za vrijeme diktature, ali sa znanjem i odobrenjem vlasti, poput već spomenutih kosa za košenje. Policijske su istrage dokazale da je velika većina takvih navoda optuženih istinita, pa su ponekad konfiscirani predmeti vraćeni njihovim vlasnicima. Tako se u veljači 1933. godine, nakon zapljene stolnjaka s Radićevim likom koje je neki Matija Hrubec prodavao po sajmovima u Zagorju, ustanovilo da su stolnjaci kupljeni od varaždinskog veletrgovca Scheibera kojemu su ovi već bili zaplijenjeni, ali nakon nekog vremena vraćeni uz dopuštenje za prodaju.¹⁰¹ Trgovcima je prodaja ovakvih predmeta očito išla dobro jer ih je narod potraživao i potom privatno koristio u smislu već spomenutog simbola otpora režimu, poput činovnika zaposlenog u Našičkoj tvornici d.d. kojemu je maramica s Radićevim likom, koju je često isticao i nosio u džepu kaputa, oduzeta od strane žandarmerije 1930. godine.¹⁰² Trgovci su ih prodavali, unatoč mogućim problemima s organima vlasti, jer su nerijetko na njima mogli mnogostruko zarađivati. Tako se u spomenutoj žalbi o zapljenu kosa za košenje veletrgovac Draženović hitno žalio Banskoj upravi "jer se radi o velikoj nenadoknadivoj šteti i do 100 000 dinara".¹⁰³

Radićev lik i ime na predmetima u hrvatskim krajevima ipak nisu bili od početka univerzalno prihvaćeni kao dio nacionalne simbolike. U Varaždinu su se odmah po pogrebu "javili agenti neke srpske knjižare, koji su prodavali razglednice Radićevog sprovoda po 5 Din komad, a par dana iza njih pojavile se u Varaždinu neki navodni omladinci HSS iz Zagreba prodavajući neku šarenu kopiju Radićeve slike, navodno u korist omladinske organizacije, no nisu se mogli iskazati valjanim legitimacijama od vodstva HSS. Trgovac opet Adler u Gajevoj ulici izložio je u svom dućanu neki sapun po 6 Din komad pod zvučnim nazivom 'Radićev sapun', sa slikom pok. vodje na omotu odnosno na samom sapunu."¹⁰⁴ Javnost u Varaždinu, a vjerojatno i u ostatku Hrvatske, u doba neposredno nakon Radićeve smrti dobrim je dijelom shvaćala ovakve predmete kao neukusno izrabljivanje prilika, tj. iskorištavanje osjećaja tuge za Radićem u svrhu ostvarivanja profita. Zato je bilo i dosta oštrih rečenica uperenih protiv prodavača, poput: "Gradjanstvo će samo takovim izrabljivačima političkih prilika stati na rep, ako li se pravodobno ne opamete i ne prestanu

¹⁰⁰ "Namizne prte se slikami Radić Štefana in drugih je izdelovala mariborska Tekstilna tvornica še za časa, ko je bil Radić v vladi." Izvještaj Predstojništva mestne policije v Mariboru Kraljevske banske uprave SB od 16. srpnja 1930. godine. HDA, SB, UO, ODZ, kut. 126, 4599/1933.

¹⁰¹ Izvještaj kotarskog načelstva u Ivancu ODZ-u SB od 22. veljače 1933. godine. HDA, SB, UO, ODZ, kut. 126, 4599/1933.

¹⁰² Izvještaj Žandarmerijske stanice u Križu kotarskom načelstvu u Čazmi od 1. kolovoza 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 107, 5883/1931.

¹⁰³ Žalba Grge Draženovića preko odvjetnika Fedora Čačića Odsjeku javne bezbjednosti Kraljevske banske uprave od 3. srpnja 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 46, 20140/1930.

¹⁰⁴ "Neukusno izrabljivanje prilika", *Narodno jedinstvo*, br. 34, Varaždin, 23. VIII. 1928., 3.

sa takovim i sličnim neukusnostima.”¹⁰⁵ Čini se da je do promjene u percepciji predmeta od strane naroda došlo u vrijeme Šestosiječanjske diktature, kada je ograničeno isticanje sve hrvatske nacionalne simbolike, uz već spomenuto neostvarivanje Radićeva mjesta memorije, pa je jedina prava masovnost mogla biti upravo u većinom sitnim predmetima koji su imali više ili manje svakodnevnenu upotrebnu funkciju.

Premda su organi vlasti, tj. ministarstva, banovinske, kotarske, općinske i žandarmerijske institucije, u međusobnoj komunikaciji nastojali barem upozoriti na postojanje takvih predmeta, očito je da sami često nisu znali kako se postaviti i postupiti kad bi naišli na njih. Na terenu je to značilo da su pojedine objekte organi vlasti zabranjivali pozivajući se na članke Krivičnog zakonika od 27. siječnja 1929. u kojem se govori o robiji u slučajevima javnog rada protiv opstanka države i njezina uređenja “rasturanjem natpisa, slika ili objava”.¹⁰⁶ Isto tako Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi od 6. siječnja 1929. govori o kaznama od smrti do robije uz novčane kazne u slučajevima rada protiv državnog poretka. Protudržavni rad u ovom se Zakonu opisuje u člancima 1., 3., 4., 5. te 19. – koji je bitan jer govori o kazni “od 6 meseci do 3 godine i novčano do 10 000 dinara” u slučaju da neka osoba stvara protudržavnu klimu time da “u otvorenim ili zatvorenim prostorijama ili inače ma gde nosi ili iznosi neke znake, zastave ili natpise” koji pozivaju na zamjenu postojećeg državnog poretka.¹⁰⁷ Korištenje dijela predmeta ipak je bilo dopušteno od organa vlasti, i to najviše s obrazloženjem da bi njihovo uklanjanje te zatvaranje njihovih vlasnika prouzročilo nemir u narodu, pa možemo reći da, kako u državnim institucijama na terenu tako i među samim ministarstvima Kraljevine Jugoslavije, nije postojao konsenzus prema pitanju simbolike predmeta s Radićevim likom.

Iz dosta šturih i fragmentarno sačuvanih spisa ostaje u većini slučajeva ne sto posto jasno na koji je način samo Ministarstvo unutarnjih poslova u Beogradu saznavalo za prodaju i upotrebu inkriminirajućih predmeta na prostoru Savske banovine, na što je nerijetko upozoravalo Bansku upravu te banovine. Možemo pretpostaviti da je naredbama viših instanci prethodila dojava od strane nižih instanci s pitanjem kako postupiti u pojedinoj situaciji. Izravne zapovijedi Ministarstva unutarnjih poslova o pojedinim predmetima s Radićevim likom tražile su od banskih vlasti “da izvoli hitno o prednjem upoznati područne organe [kotareve, općine, žandarmeriju] sa naređenjem, da rasturanje [...] spreče, iste konfiskuju i protiv rasturača postupe u smislu odredaba Zakona o Zaštiti javne bezbednosti i poretka u Državi”.¹⁰⁸ Poznavajući bolje stanje na terenu, ponekad su neka kotarska načelstva, sama Banska uprava Savske banovine te žandarmerijske stanice s druge strane nastojali mirnim

¹⁰⁵ *Isto.*

¹⁰⁶ “Krivični zakonik”, *Kazneno zakonodavstvo*, knj. 1., Zagreb 1929., 45.

¹⁰⁷ “Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi”, 371.

¹⁰⁸ Naredba ODZ MUP-a Kraljevskoj banskoj upravi SB od 23. lipnja 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 107, 5883/1931.

putem riješiti probleme na terenu kako oni ne bi eskalirali, te su zauzimali pomirljiviji stav od središnjih institucija. Početkom diktature bili su blaži prema korisnicima predmeta, dok su protiv prodavača djelovali više preventivno, tj. oduzimanjem spornih predmeta. U jednom većem izvještaju iz ožujka 1930., s popisima mjesta u kojima je nedavno pronađena i zaplijenjena Radićeva slika (u Dugoj Resi šesnaest slika, u Draganiću jedna, u Donjoj Kupčini četrnaest, pet u Pokupskom te jedna u Gušću), komandant 9. žandarmerijskog puka okarakterizirao je takve pretrese u potrazi za slikama kao protupravni rad svojih podčinjenih te navodi da je ovakve postupke već zabranjivao i o tome izdao direktive.¹⁰⁹ Nadalje, načelnik kotara Petrinja 1932. u odgovoru na pitanje komandanta žandarmerijske stanice Sunja smije li on natjerati jednog studenta, vlasnika riječnog čamca s Radićevim imenom, da naziv čamca preboji, dao je negativan odgovor s obrazloženjem da je pokojni Radić bio ministar u državi te da bi “nezadovoljnici sa današnjim stanjem [u državi] izrabili ovu odluku vlasti u čisto druge ciljeve”.¹¹⁰ Unatoč strogim zabranama u nadolazećim godinama žandarmerija će na terenu koji put i dalje zapljenjivati slike mrtvih zastupnika HSS-a, što će ponekad izazivati nove okružnice banovinskih i kotarskih vlasti, a ponekad i samih ministarstava u kojima se traži pomirljivost u postupcima.¹¹¹ Pojedine osobe lokalne vlasti nisu kažnjavale, poput prodavača stolnjaka s Radićevim likom iz delničkog kraja koji nisu kažnjeni jer je kotarsko načelstvo ispravno procijenilo da “ove stvari nisu nabavili u svrhu tjeranja političke propagande, već iz neznanja, da je raspačanje ovakovih stvari zabranjeno”.¹¹² Ministarstvo unutarnjih poslova i uprava Savske banovine u nekoliko su navrata od kraja 1930. godine počeli zahtijevati od žandarmerije obustavu ovakvih zapljena, premetačina i uhićenja s obrazloženjem da “takav postupak u današnjim prilikama nije ničim opravdan, jer i ako je donekle odmah poslije nesretnog događaja u Skupštini [atentata na zastupnike HSS-a] bilo opravdanja za sprečavanje širenja tih slika, koje su se onda rasturale, nesumnjivo tendenciozno i u nameri da se stvori što veća mržnja i odgovornost kod naroda, ipak je prvobitna napetost i oštrina popustila, te posedovanju slika pok. Radića ne treba pridavati ovu zlonamernost kao ranije”.¹¹³ Ministarstvo unutarnjih poslova već je prije zaključilo da bi žandarmerija i kotarska načelstva na terenu trebali postupati po zakonu, tj. progoniti vlasnike predmeta, “samo u tom slučaju, ako na tim predmetima, SEM SLIKE – LIKA, postoje i

¹⁰⁹ Izvještaj komandanta 9. žandarmerijskog puka Kraljevske banske uprave SB od 17. ožujka 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 30, 9853/1930.

¹¹⁰ Odgovor načelnika kotara Petrinja kapetanu žandarmerijske stanice Sunja od 17. kolovoza 1932. godine. HDA, SB, UO, ODZ, kut. 85, 19242/1932.

¹¹¹ Dio tih zapovijedi nalazi se u HDA, SB, UO, ODZ, kut. 138, 11072/1933.

¹¹² Izvještaj kotarskog načelstva Delnice ODZ-u SB od 18. lipnja 1930. godine. HDA, SB, UO, povjerljivi spisi, kut. 41, 16567/1930.

¹¹³ Naredba Kraljevske banske uprave SB okružnom inspektor, svim kotarskim načelnicima, svim predstojnicima gradskih policija te Upravi policije u Zagrebu od 27. listopada 1931. godine. HDA, SB, UO, ODZ, kut. 138, 11072/1933.

neki drugi natpisi, znaci, emblemi i tome podobno, što bi bilo protivno propisima pozitivnih zakona”¹¹⁴

5. Zaključna razmatranja

Ovaj je rad pokušao dati odgovore na brojna pitanja o počecima stvaranja kulta Stjepana Radića koji je danas jedan od junaka hrvatske nacije. Zbog toga su promatrana događanja koja su nastupila od vremena nakon njegove smrti 1928. pa do smrti kralja Aleksandra 1934. godine, i to kroz tri povezane teme. Prateći posmrtnu ostatke Stjepana Radića, građevine s njegovim likom i imenom te predmete koji su također sadržavali njegovo ime ili lik dolazimo do mnogobrojnih saznanja o tome kako se i u teškim vremenima diktature stvara nacionalni kult koji je bio suprotan nametanom (nad)nacionalnom jugoslovenstvu koje su, barem proklamativno, podržavali i provodili organi vlasti.

Radićevu smrt i veličanstven pogreb pratilo je proglašenje autokratske diktature kralja Aleksandra I. Karađorđevića za koje su raspuštene političke stranke, ali i gotovo sve organizacije s “plemenskim” (u našem slučaju hrvatskim) predznacima. Zbog s jedne strane zabrana diktatorskog režima, a s druge zato što je u vodstvu HSS-a do pogibije kralja Aleksandra 1934. nesumnjivo nedostajala i financijska struktura za ostvarivanje nekog grandioznog projekta, nikad se nije pristupilo izgradnji planiranog velebnog objekta posvećenog Stjepanu Radiću, koji bi gotovo sigurno podržali svi simpatizeri njegove osobe i stranke. Onome što se s Radićem u međuratnom razdoblju nastojalo napraviti, ali je ostalo uvijek u planovima, vjerojatno je po vremenu zamisli, ali i onome što je do danas ostvareno, u svijetu najbliži koncept Lenjinova mauzoleja koji sadržava zemne ostatke vođe, a arhitektonski je na centralnom mjestu za narod, što definitivno jest Crveni trg u Moskvi kao glavnom gradu. HSS-u nakon 1935. nisu više nedostajale financije, ali cilj pretvaranja Radića u nacionalnog junaka već je bio ostvaren. Uz to je u tom vremenu HSS definitivno prerastao okvire stranke i prerastao u općenacionalni pokret kojemu više nije treba legitimacija.

Druga, s građevinama povezana, tema su mozak i srce Stjepana Radića koji su izvađeni neposredno nakon njegove smrti. Kao organi, oni su sami po sebi puni simbolike te su nesumnjivo trebali imati središnje mjesto u muzeju-mauzoleju posvećenom prvom i neprikosnovenom vođi stranke. Kako ovaj projekt mjesta memorije zbog navedenih razloga nikad nije ostvaren, spomenuti organi Stjepana Radića bili su osuđeni na skrivanje kako pred organima vlasti, tako i ispred javnosti koja bi ovakav postupak s njima mogla shvatiti kao nedoličnu radnju s pokojnikovim tjelesnim ostacima. S vremena na vrijeme mogu se naći informacije o njihovu položaju i njihov se put može pratiti sve do šezdesetih

¹¹⁴ Naređenje ODZ-a MUP-a Kraljevskoj banskoj upravi SB od 17. rujna 1930. godine. HDA, SB, UO, ODZ, kut. 138, 11072/1933.

godina XX. stoljeća, kada misteriozno iščezavaju. U konačnici sudbina ovih posmrtnih ostataka ostaje do današnjih dana nepoznata.

Na kraju možemo samo zaključiti da je u svijesti naroda Radić, ako ne za života, onda sigurno nakon smrti, počeo sve više zauzimati mjesto borca za prava koji je položio život braneći svoje, a ujedno i općenarodne ideale. S pravom možemo ustvrditi da je samo pokojnikovo ime više-manje spontano u narodu postalo sinonim za sve ono što je pravedno, dobro, ali posebno i pozitivno u hrvatskome društvu, kulturi te politici.

Istražujući simbolizam pojedinca, konkretno Stjepana Radića, može se primijetiti kako je on, unatoč nikad ostvarenim planovima, rastao i dobivao na značaju u narodu. Općenito gledano njegova se osobnost, za razliku od mnogih sličnih kultova koji su svoju ideologiju širili preko sredstava javnog informiranja, nakon smrti nije morala nikako potvrđivati ili posebno objašnjavati poslanje svoga kulta. U narodu se ova ideja najvećim dijelom širila usmenim putem, što objašnjava činjenicu da za koherentno praćenje njezina širenja gotovo da i nemamo pisanih dokaza. Možda su jedini dokaz tomu selektivno sačuvani materijalni ostaci – u prvom redu raznovrsni i mnogobrojni predmeti s likom ili imenom Stjepana Radića na sebi, o čemu je bilo više riječi u trećem dijelu članka. Oni su se koristili za vrijeme diktature i bili su dosta tražena roba među hrvatskom populacijom. To što se zbog prodaje, upotrebe ili samog posjedovanja tih predmeta osoba mogla izložiti progonu nije u dobrom dijelu slučajeva predstavljalo neki problem za pojedince. Rezultat svih napora oko stvaranja slike o Stjepanu Radiću tako ipak nije bio plod organiziranih i dobro osmišljenih planova njegove stranke, poput onih za mjesto memorije pokojnika, nego je pao, između ostalog, na leđa predmeta koji su najvećim dijelom imali upotrebnu funkciju. Iako su se oni u većini slučajeva proizvodili i koristili bez jasnih naputaka tada zabranjenog HSS-a, zbog svoje jeftinoće, masovnosti u proizvodnji i primjeni te svojih (relativno) malih dimenzija mogli su se lako nabaviti, pogotovo kad znamo da je za njihove vlasnike bila važnija njihova simbolična od upotrebne funkcije.

SUMMARY

RADIĆ AFTER RADIĆ: CONSTRUCTION OF STJEPAN RADIĆ'S HERO CULT (1928-1934)

Stjepan Radić kept his position, as one of the beloved national symbols, even after his death and the population embraced his name as one of the saints in Croatian national Pantheon. His heart and brain were extracted from his body right after his death. These organs, as a set of strong icons, were meant to symbolize Radić's love for the people and his ideals that would guide the Nation even after his death. But during the dictatorship of King Alexander and his successors these relics were never revealed and implemented, as Croatian Peasant Party leadership planned, in a grand mausoleum that would serve as the Croatian national place of memory. Nevertheless Radić's name and character was recognized by the Croatian people as one of the symbols of "silent rebellion" against the bad treatments of the Dictatorship. Authorities became aware of that soon after the start of the new, heavy-handed regime. So they prohibited Radić's name and figure on any object it was put with the excuse it could provoke outbursts of (Serbo-Croatian) "tribal hate" in, only nominally, one-nation state. The objects with his portrait or name, which varied from pictures and badges through table cloths, handkerchiefs, hats, pocket mirrors and cigarette cases to chocolates and scythes, tell us how a person in a very short time can transform from a role of political leader to the position of national martyr.

Key Words: Stjepan Radić, January 6th Dictatorship, Political symbols, National ideology, Hero cult